

הדיאלוג סביב הוראות הפתיחה באש של צה"ל נוסח 1952

זכי שלום

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

בבוקר ה־25 ביוני 1952 נעה קבוצה של ערבים אזרחי מדינת ישראל, זקנים, נשים וטף, מאזור הכפר ערה (בוואדי ערה) לעבר הגבול עם ירדן. המטרה הייתה לקיים דו־שיח עם בני משפחה וקרובים מעבר לגבול. זמן מה לאחר צאתם לדרך נורתה לעברם אש שהפילה שני חללים ופצעה חמישה אנשים. מטבע הדברים עורר הירי וההרג של ערבים אזרחי ישראל מחאה ציבורית ופוליטית. להגנתו טען צה"ל כי האזרחים הערבים הפרו הוראה מפורשת שהובאה לידיעתם בכל דרך אפשרית – לא להתקרב לגבול, גם אם מטרתם המוצהרת היא יצירת דו־שיח עם אחיהם מעבר לגבול. האזרחים הערבים ותומכיהם הפוליטיים הכחישו טענות אלה מכול וכול. לדבריהם מדובר היה באירוע שחזר על עצמו מספר פעמים בשנה, בידיעתם הברורה של מפקדי צה"ל. לטענתם הם נורו במתכוון וללא כל אזהרה מוקדמת.

אירוע זה העמיד את צה"ל ואת מי שעמד בראשו באותם ימים, הרמטכ"ל יגאל ידין, במצב מביך ומאוד לא מחמיא. קשה להבין מה הביא מפקד כה מנוסה, עתיר זכויות והכרעות אסטרטגיות שקולות לנקוט עמדה כה חריגה, המנוגדת בעליל למערכת הערכים שעל בסיסה קמו מדינת ישראל וצבא ההגנה לישראל.

גם ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון יצא חבול מאירוע זה. הוא אומנם השתמש במילים ביקורתיות מאוד על התנהלות הצבא באירוע, אולם ניכרה מצידו מגמה ברורה להכיל את האירוע ולהימנע ממיצוי הדין עם האשמים.

מבוא

בבוקר ה־25 ביוני 1952 נעה קבוצה של ערבים אזרחי מדינת ישראל, זקנים, נשים וטף, מאזור הכפר ערה לעבר הגבול עם ירדן. המטרה הייתה לקיים דו־שיח עם בני משפחה וקרובים מעבר לגבול. מדובר היה בתופעה מוכרת שנמשכה מאז תום מלחמת העצמאות, על רקע צאתם של מאות אלפי פליטים ערבים מתחומי מדינת ישראל והתפרקותן של משפחות וחמולות, שעד אז חיו במסגרת גיאוגרפית אחת. המפגשים התנהלו בעיקר בזמני חגים. הפעם חגגה הקהילה המוסלמית את עיד אל־פיטר. זמן מה לאחר צאתם לדרך נורתה לעברם אש שהפילה שני חללים ופצעה חמישה אנשים.

מטבע הדברים עורר הירי וההרג של ערבים אזרחי ישראל מחאה ציבורית ופוליטית. להגנתו טען צה"ל כי האזרחים הערבים הפרו הוראה מפורשת שהובאה לידיעתם בכל דרך אפשרית – לא להתקרב לגבול גם

אם מטרתם המוצהרת היא יצירת דו־שיח עם אחיהם מעבר לגבול. עוד טען צה"ל כי קודם לירי הוזהרו אנשי הקבוצה לבל ימשיכו בדרכם. הירי, כך השתמע מקביעות אלה, היה אפוא מוצא אחרון בדרך למימוש פקודות צה"ל. האזרחים הערבים ותומכיהם הפוליטיים הכחישו טענות אלה מכול וכול. לדבריהם מדובר היה באירוע שחזר על עצמו מספר פעמים בשנה, בידיעתם הברורה של מפקדי צה"ל. לטענתם הם נורו במתכוון וללא כל אזהרה מוקדמת.

סוגיית הוראות הפתיחה באש ויישומה מעסיקה את המדינה ואת כוחות הביטחון שלה לאורך השנים עד ימינו אלה. הדיון שהתעורר סביב התקרית נסב בעיקר סביב הוראות הפתיחה באש של חיילי צה"ל. במקרה זה מדובר היה בירי לעבר ערבים אזרחי ישראל. תופעה זו חזרה על עצמה לאורך השנים, בין השאר בפרשת כפר קאסם (אוקטובר 1956); אירועי יום האדמה (מארס 1976);

סוגיית הוראות הפתיחה באש ויישומה מעסיקה את המדינה ואת כוחות הביטחון שלה לאורך השנים עד ימינו אלה. הדיון שהתעורר סביב התקרית נסב בעיקר סביב הוראות הפתיחה באש של חיילי צה"ל.

25 הכפרים הערביים באיזור ואדי-ערה עם אוכלוסיה של כ-30 אלף נפש, שסופחו לישראל בעקבות הסכם שביתת הנשק עם ירדן, מהווים עולם בפני עצמו, מעין 'ארץ לא נודעת'. לפני מלחמת העצמאות כמעט שלא דרכה שם רגל יהודית. רק זאת ידענו: מכאן, ומהי אפרים, נהגו לרדת הפורעים כדי לרצוח ולשדוד במושבות השרון. אולי משום כך הם מתרפסים עתה בפני השלטון הישראלי [...]

אין גבול לגילויי הכניעה (נדבה, 1950).

מעבר לכך התרחשה פעילות עוינת בהיקף נרחב של חלק מתושבי האזור, שכוחות הביטחון לא הצליחו להתגבר עליה. בישיבת הממשלה ב-24 במאי 1953 מתאר השר ישראל רוקח את מצב הביטחון באזור ואדי ערה מתוך ניסיונו האישי: "אני", הוא אומר, "נוסע תמיד בלילות בוואדי ערה, כאשר אני צריך להיות בצפון. לא אפסיק זאת. אני מתפלא שלא קורה שם שום דבר. אין שמירה. יש גזלנים, גנבים, שודדים" (ישיבת הממשלה, 1953א). "אין קץ להברחות", כותב יוסף נדבה, [...] הכפרים הערביים בגבולות 'המשולש' מהווים בעיה בטחונית ממדרגה ראשונה. כל הישובים כאן, הם למעשה, אזורי ספר [...] במקרה של חידוש פעולות האיבה יהיה מקום זה נקודת תורפה" (נדבה, 1950; שחורי, 1952).

דברים אלה עשויים לחזק את ההשערה שהירי לעבר האזרחים הערבים לא נבע רק מחשש ממשי לסיכון ביטחון המדינה, על רקע צעדתם של הערבים לעבר גבולות שביתת הנשק. ייתכן מאוד, אם כי אין לנו ראיות לכך, כי הירי לעבר הצועדים היה כרוך גם ברצון "לסגור חשבונות היסטוריים", על רקע פעולות עוינות נגד יהודים שבוצעו על ידי תושבי האזור בתקופה שקדמה למלחמת העצמאות ובמהלך המלחמה. מעבר לכך, ייתכן שהירי לעבר הצועדים נבע גם מתוך רצון של הדרג הביטחוני-צבאי להטיל פחד על האזרחים הערבים החיים באזור, ולהגביר את ממד ההרתעה על מנת לחזק את תחושת הביטחון באזור.

ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 1 ביולי 1952

הפרוטוקולים של דיוני הממשלה ושל ועדת החוץ והביטחון החשופים לעיון הציבור מבליטים באורח ברור

ואירועי אוקטובר 2000. אך היו גם אירועי פתיחה באש בעלי אופי שונה שעוררו הד ציבורי נרחב, וביניהם: הרג שבויים (מבצע קדש, אוקטובר 1956); ירי לעבר מפגינים מעבר לגבול (פרשת בראל חדריה שמואלי, ספטמבר 2021); הרג מחבל פצוע (פרשת אלדור אזריה, מארס 2016); הריגת העיתונאית שירין אבו עקלה (מאי 2022). מדינת ישראל רואה עצמה כחלק ממדינות העולם המערבי, שלאורך שנים ניסו למצוא שבילים מקובלים וראויים בין הצורך להילחם על ביטחון אזרחיהם ועל אינטרסים חיוניים שלהם ובין הצורך לשמור על עקרונות מקובלים של החוק הבינלאומי ומוסר לחימה. הקהילה הבינלאומית ניסתה, ובמידה רבה הצליחה, לגבש הסכמות בינלאומיות סביב עקרונות המלחמה המותרים והוראות מוצדקות של פתיחה באש. ואולם רבים במדינת ישראל סבורים שישראל היא מדינה הפועלת בנסיבות ייחודיות, בגין העובדה שעצם קיומה נתון תחת איום מאז שזכתה לעצמאות.

לפיכך היא "רשאית" לסבור כי "מותר לה" להחיל על עצמה קריטריונים גמישים יותר של הוראות פתיחה באש. איום זה התעמעם משהו ככל שמדינת ישראל התחזקה מבחינה מדינית וצבאית, וקיומה כחברה בולטת במערכת הבינלאומית שוב אינו מוטל בספק. ואולם בתקופה שבה עוסק מחקר זה, שנים ספורות לאחר השואה ומלחמת העצמאות, תחושת האיום הקיומי נתפסה כאמיתית וממשית, ולהערכתנו היא השפיעה במידה רבה על תהליך קבלת החלטות, הן בדרג השטח והן ברמה המדינית-צבאית הבכירה.

ריבוי המלחמות ואירועי לחימה שונים העלו לא אחת על סדר היום הציבורי במדינת ישראל את הדילמות הנוגעות לרצון הטבעי של מדינת ישראל להביס את אויביה מצד אחד, ולשמור על צלם אנוש וחברות ללא עוררין במסגרת המדינות הנאורות בעולם, מצד שני. אירועים רבים שבהם היו חריגות קשות מכללים של מוסר לחימה ושמירה על טוהר הנשק הפכו לנושאים השנויים במחלוקת קשה בחברה הישראלית. המחקר שלפנינו עוסק באירוע קשה שהתרחש ב-1952 ובמסגרתו נהרגו אזרחים ערבים בידי צה"ל. חשוב לנו להאיר אירוע זה ואת ההתדיינות שבאה בעקבותיו. אולי נוכל ללמוד מכך לקחים לימינו אלה.

רקע

ברקע הירי לעבר תושבי הכפר ערה עומדים, קרוב לוודאי, גם "זיכרונות היסטוריים" קשים במאבק עם תושבי האזור בתקופה שקדמה למלחמת העצמאות ובמהלך המלחמה. כך כתב יוסף נדבה בסקירה על ואדי ערה:

במדינה ובתקשורת. ידין אינו טורח להציג טיעונים שיצדיקו מהלך כה חמור ומרחיק לכת כלפי אזרחי המדינה, המבקשים להיפגש עם קרוביהם לאחר שהמלחמה כפתה עליהם אובדן של אדמה, רכוש ובתים, והתפרקות של משפחות.

הרמטכ"ל מציין רק את עניין הברחת הכספים כשיקול במסגרת ההחלטה למנוע את המפגשים. לא ברור מה היה היקף התופעה שעליה דיבר הרמטכ"ל, ומה מידת הנזק שהיא גרמה למדינת ישראל. אף אחד מחברי הוועדה אינו רואה לנכון לתבוע מהרמטכ"ל להציג בפני חברי הוועדה נתונים מתבקשים, שיאפשרו להם לגבש עמדה בסוגיה מורכבת זו. כמו כן לא ברור אם נשקלה הסכנה שמניעת המפגשים עם הקרובים בקרבת הגבול תיצור אווירה של תסכול ומחאה בקרב ערביי ישראל ותעודד פעולות עוינות לישראל, אשר יציבו איומים חמורים בהרבה, מעבר לאיומים הכלכליים שעליהם דיבר הרמטכ"ל.

בפועל, קובע הרמטכ"ל, האזרחים הערבים סירבו להישמע להוראות אלה ולהימנע ממפגשים עם קרוביהם מעבר לגבול. עם זאת הוא מודה שכוחות הביטחון לא אכפו הוראות אלה ביד קשה הלכה למעשה בתקופה שקדמה לאירוע הדמים הנדון כאן. בפועל הם נתנו להבין שהם נוהגים בדרך של "עצימת עין" נוכח הפרות חוזרות ונשנות של הוראות והנחיות שנותרו כאבן שאין לה הופכין. טקטיקה לא הוגנת זו אפשרה לצבא לפעול בשרירות לב ולהחליט על דעת עצמו, בעיתוי הנראה לו, מתי ובאיזו מידה של נחישות הוא אוכף את ההוראות. ב־26 ביוני 1952, מספר הרמטכ"ל, בשעה שמונה בבוקר נתקל משמר הגבול בקבוצת צועדים ערבים שניסו לעבור את הגבול ולהיפגש עם קרוביהם. הקבוצה הוזזה באורח ישיר שאם תנסה לעבור את הגבול יינקטו נגדה צעדים קיצוניים יותר, והיא שבה לאחור (ועדת חוץ ובטחון, 1952א). הרמטכ"ל מודה אפוא ששיטת הפעולה הטבעית בנסיבות אלה, של התקרבות כוחות הביטחון אל הצועדים ואזהרתם שלא ימשיכו בצעידה, הצליחה להביא למימוש הוראות צה"ל מבלי שהיה צורך בשימוש בירי קטלני. מדוע אפוא היה צורך בירי ממרחק לעבר קבוצת אזרחים שהגיעה למקום מעט מאוחר מדי? לרמטכ"ל הפתרונים.

במקביל, לדברי הרמטכ"ל, הציב צה"ל מארבים בנקודות שונות לאורך הגבול. הרמטכ"ל אינו מסביר מדוע היה צריך לנקוט שיטת פעולה המתאימה למלחמה במסתננים החודרים לארץ ממדינות שכנות במטרה לפגוע באזרחים וחיללים, במקום למנוע התקרבות אזרחים לגבול. החיללים קיבלו, לדברי הרמטכ"ל, "הוראות ברורות [...] שכל גוף שינסה לעבור מעבר"

את המבוכה הרבה, ובמידה רבה את חוסר האונים של הממשלה ובעיקר של העומד בראשה דוד בן־גוריון, נוכח האירוע הקשה בכפר ערה. המגמה הבולטת מן השלבים הראשונים של האירוע היא לדחות את הדיון הפומבי בתקרית מביכה זו למועד מאוחר ככל האפשר. זאת מתוך הנחה, מוצדקת כשלעצמה, שחלוף הזמן יפחית את העניין הציבורי והפוליטי באירוע, יסיר מן הממשלה את הצורך לעמוד במצבים מביכים ויאפשר לה ולצה"ל לצאת ממנו ללא פגיעה גדולה מדי בשמם הטוב של המדינה ושל כוחות הביטחון שלה, ומבלי שיווצר סיכון משמעותי ליציבותה הפוליטית של הממשלה.

יושב ראש ועדת החוץ והביטחון מאיר ארגוב מתייבץ באורח החלטי לצד הממשלה בסוגיה זו, תוך שהוא מנסה להנמיך פרופיל בכל הקשור לחומרת האירוע, ובעיקר אל מול הטענה שהיה כאן אירוע שניתן להגדירו "רצח": "בקשר עם מה שקרה בודיערה", הוא אומר, "כאילו ביום מסויים רצחו שם ערבים, ביקשה נשיאות הכנסת שלפני שהצעות אלה מובאות למליאת הכנסת תקבל ועדת החוץ והביטחון אינפורמציה בעניין זה". ארגוב פונה לשר הביטחון, בן־גוריון, בבקשה להציג את עמדתו בסוגיה זו. בן־גוריון מעדיף שפרטי האירוע יימסרו על ידי הרמטכ"ל יגאל ידין. בכך הוא נותן ביטוי למגמה שהוא מפגין מתחילת האירוע, לבדל את עצמו ככל האפשר מן האירוע, כך שעיקר האחריות תיפול על צה"ל (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 4).

"בשנתיים האחרונות", אומר הרמטכ"ל ידין, "נהגו תושבים של כפרים ערביים בישראל, בניגוד להוראות של השלטונות הצבאיים, עם סיום חג הרמדן לעבור בקבוצות את הגבול פה ושם על מנת להפגש עם כל מיני קרובים או לא־קרובים, מהצד השני". בשנה שעברה, אומר הרמטכ"ל, הזהירו השלטונות הצבאיים את הכפרים בסביבות ואדי ערה שלא יעשו זאת יותר. השנה גדל היקפה של תופעה זו, שכללה בין השאר העברה בלתי חוקית של כספים. על רקע זה החליט צה"ל להגביר את הפטרולים באזור. השנה, מבהיר הרמטכ"ל, הגיעו לידי צה"ל ידיעות קונקרטיות על כוונות של ערבים רבים באזור ואדי ערה לעבור את הגבול ולהיפגש עם קרובים. על רקע זה הזהיר המושל הצבאי את המוח'תרים כי עליהם להימנע ממפגשים אלה עם קרוביהם, על הגבול או מעברו השני (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 4).

ניסוח דבריו של ידין מצביע על כך שהוא נוטה לראות בערביי ישראל גורמים עוינים למדינת ישראל, בדומה למסתננים החודרים לארץ ממדינות שכנות ומבצעים בארץ פעולות אלימות המכוונות לפגוע במדינת ישראל ובאזרחיה. הלך רוח כזה היה נפוץ למדי באותם ימים בקרב גורמים רבים במערכת הפוליטית והביטחונית

למנהיגות המדינה אלא גם לראשי מפלגתו. ראוי לזכור כי צה"ל של אותם ימים היה "מוסד מקודש" למדי. הנטייה הייתה לתת לו גיבוי גורף, בייחוד במה שקשור במאבק עם הערבים. הביקורת של ריפתין וכמה מחבריו על פעילות צה"ל באירוע הנדון הייתה ללא ספק תופעה חריגה בנוף הפוליטי של מדינת ישראל.

חבר הכנסת ריפתין נחשב בעיני ראשי מפא"י כמי שמוביל קו שמאלי רדיקלי התומך בברית המועצות ובהנהגתה ללא סייג, וכן קו לוחמני ומתריס מול גופי הביטחון בישראל ובתחום ההגנה על זכויות ערביי ישראל ו"מעמד הפועלים". תמיכה זו של ריפתין בקומוניזם הסובייטי בשנות ה-50 החשוכות, וגם בשנים מאוחרות יותר, הובילה אותו לעימותים גם עם הנהגת מפ"ם בראשות מאיר יערי ויעקב חזן (בן-אהרן, 1977; חלמיש, 2013, עמ' 53; סופר למרחב, 1967).

כבר בראשית דבריו מערער ריפתין על הגרסה של השתלשלות האירועים שהציג הרמטכ"ל בפני חברי הוועדה. הגרסה שהוא מציג נוסחה לדבריו על ידי אליעזר בארי, מרכז המחלקה לפעולה ערבית במפ"ם. היא אמורה הייתה להתפרסם כמאמר ב"על המשמר", אולם הצנזורה מנעה את הפרסום. בארי הגיע למקום האירוע שעתיים לאחר תחילת התקרית יחד עם חבר הכנסת מטעם מפ"ם רוסתום בסתוני. הם דיברו גם עם עדי ראייה ערבים וגם עם נציגי הממשל הצבאי. הם באו לכפר כדי לברך את חבר מפ"ם אחמד אל-ח'אלד, שגר בכפר ערה, לרגל חג עיד אל-פיטר שחל באותו יום. עם בואם לכפר ערה נודע להם כי אחמד היה אחד ההרוגים באותו אירוע. כל העדויות שנמסרו להם "שונות לחלוטין" מן הגרסה שהציג דובר צה"ל, אומר ריפתין. כל אחד מן העדים מוכן למסור את גרסתו בפני בית דין או ועדת חקירה (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 5).

בשלב זה מבין הרמטכ"ל, קרוב לוודאי, כי הוא נקלע לעימות עם אישיות פוליטית חריגה שאינה מוכנה להתיישר ולענות אמן גם מול רמטכ"ל כה סמכותי ועתיר ניסיון כמו ידן. הרמטכ"ל חייב היה להבין שהתמשכות העימות עם ריפתין תפגע קשות ביוקרתו ובאמינותו של צה"ל ושל העומד בראשו. הוא יכול היה לסגת קמעה ולהציע הקמת ועדה שתבחן את האירוע, ובכך למעשה "לקבור" את הפרשה. ואולם הרמטכ"ל סבר, ככל הנראה, שהתהילה הרבה שאפפה את דמותו לאחר הניצחון שהוביל במלחמת העצמאות תאפשר לו לכפות את עמדותיו על הדרג המדיני. הוא בחר, שלא בטובתו, להתחפר ולהמשיך את ההתנצחות עם ריפתין וחבריו, שהידרדרה לא אחת גם לפגיעות אישיות: "אני סומך על רב סרן במקום" (הכוונה, קרוב לוודאי, לדובר צה"ל עמינדב פרי, שהיה אז בדרגת סגן-אלוף, או לקצין אחר

הירדן למדינת ישראל או מישאל לעבר הירדן יש להזהיר אותו, ואם לא ייעצר, לירות בו, פרט אם [אלא אם] הגוף הוא נשים וילדים ויש לעשות הכל על-מנת לא לפתוח באש על גוף כזה" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 4). הכשל המרכזי שהביא לאירוע החמור בוואדי ערה, כך עולה מדברי הרמטכ"ל עצמו, הוא בהוראות שניתנו לחיילים, שכללו במפורש הרשאה לירי קטלני לעבר אזרחי מדינה שאינם מסכנים חיי החיילים. הרמטכ"ל, כך ניתן להתרשם מן המקורות שבידינו, כלל אינו ער למצב המביך שבו הוא נמצא לנוכח תמיכתו בפעילות זו של כוחות הביטחון. אפשר אולי להבין זאת רק על רקע התחושות הקשות של לוחמה מול אויב ערבי עיקש, שהפילה לא מעט חללים בצד הישראלי לפני מלחמת העצמאות, במהלכה ואחריה. סיבה אפשרית אחרת היא הרצון שלו לקבע את מעמדו ככרסמכא ראשי בסוגיות ביטחוניות, כל זאת על רקע המחלוקות הקשות שהתגלעו בינו לבין בן-גוריון לאורך השנים ובאותה תקופת זמן. מארב אחד של צה"ל, ממשיך ידן, נתקל בקבוצת אזרחים ערבים שעמדה לעבור את הגבול. מניסוח זה משתמע שגם הרמטכ"ל מודה בכך שקבוצת הערבים שעליה נפתחה האש הייתה במרחק מן הגבול. בהמשך יימסרו גרסאות אחרות בסוגיית מידת הקרבה לגבול. המארב פקד על הערבים לעמוד. מאחר שלא עצרו הוא פתח עליהם באש. כתוצאה מכך נהרגו שניים ונפצעו חמישה. כך בפשטות, בניסוח לקוני ללא הבעת צער וכאב, מדווח הרמטכ"ל על ירי קטלני של חיילים לעבר אזרחים.

מעניין לציין שידן אינו טורח לציין בעדותו זו שהחיילים ירו תחילה באוויר ואחר כך לעבר הרגליים, כפי שנטען בהמשך. מפקד המשמר, מספר הרמטכ"ל, הודיע על המקרה מיידית לכל הגורמים הנוגעים בדבר, ונציג המושל הצבאי, שחשש מתגובה אלימה מצד קרובי האזרחים הערבים, הזמין תגבורת. שני ההרוגים היו מהכפר ערה. באזור, מבהיר הרמטכ"ל, שורר שקט ואין חשש לאירועים נוספים. בין הפצועים יש שני ילדים. הרמטכ"ל טען כי האירוע התרחש על הגבול. הצד הערבי הציג עמדה מנוגדת שלפיה התקרית התרחשה במרחק ניכר מן הגבול (ועדת חוץ ובטחון, 1952א).

בהמשך הישיבה מתפתח עימות חריף בין הרמטכ"ל ובין חבר הכנסת מטעם מפ"ם יעקב ריפתין. הרמטכ"ל ייווכח עד מהרה כי שגה באורח חמור בכך שנכנס לעימות עם חבר הכנסת ריפתין. העימות פגע באורח קשה במעמדו של הרמטכ"ל וביוקרתו. ריפתין היה חבר כנסת שידע להיאבק על עמדותיו בנחישות רבה וללא מורא. הוא ניחן ביכולות אינטלקטואליות ובכושר ביטוי מרשימים ביותר. הוא היה גורם מאתגר לא רק

הוא לא דרש הקמת ועדה חקירה משפטית על האירוע (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 6).

הרמטכ"ל ידן מנסה בדברי תשובתו לדחוק את ריפתין לפינה תוך הצגת טיעונים פורמליסטיים, ומתאמץ לגמד את המחלוקת ביניהם לסוגיה טכנית של מיקום הצועדים בעת הירי – סוגיה שלגביה, מן הסתם, יש לצבא הנמצא בשטח עליונות על פני "עסקן פוליטי" המרוחק ממקום האירוע: א. הערבים הלכו להיפגש על הגבול עם תושבים של מדינת אויב. ב. הם ידעו שהדבר נאסר עליהם. ג. הפעולה שלהם הייתה בניגוד לחוק ולמרות האזהרה של השלטונות הצבאיים. המחלוקת היחידה היא סביב השאלה אם האירוע היה על הגבול, כפי שטוען צה"ל, או חצי קילומטר מהגבול, כפי שטוען ריפתין. ידן עומד על דעתו שחברי הקבוצה היו על הגבול וניסו להיפגש עם תושבים של ארץ אויב בניגוד להוראות הצבא (ועדת חוץ ובטחון, 1952א).

ברור לכול שדבריו של הרמטכ"ל מציגים תמונת מצב חלקית. הוא בוחר להתמקד בסוגיות שוליות, בעלות אופי טקטי ביסודן, לרבות שאלת המרחק מן הגבול שבו נמצאו האזרחים בשעה שנפתחה עליהם האש. המחלוקת אינה סביב שאלות אלה, והרמטכ"ל יודע זאת היטב. המחלוקת היא בסוגיה רחבה, עקרונית ומוסרית: האם רשאי צה"ל, גם אם הנתונים שהציג הרמטכ"ל נכונים, לירות ירי קטלני לעבר אזרחים ישראלים, כולל זקנים וטף, שלכל הדעות אינם מסכנים את חיילי צה"ל? (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 6).

בשלב זה נזהרים חברי הוועדה בכבודו של הרמטכ"ל. איש מהם אינו מנסה להעמיד אותו על מקומו ולהבהיר לו שבמדינה מתוקנת ודמוקרטית כמו מדינת ישראל, חיילים אינם יכולים לירות ירי קטלני על אזרחי המדינה, גם אם הם נתפסים כמי שעברו על החוק, כל עוד אין במעשיהם סיכון לחייהם של חיילי צה"ל. מה גם שניתן היה להניח ברמה גבוהה של סבירות שהעבירה על החוק נעשתה בשוגג ולא במזיד. קרוב לוודאי שגם החשש מתגובה נרגזת של בן-גוריון מילא תפקיד ברתיעתם של חברי הכנסת מפני הצגת עמדה מתריסה מול הרמטכ"ל (ועדת חוץ ובטחון, 1952א).

רמטכ"ל גמיש יותר יכול היה להביא את האירוע לקו הגמר בצורה טובה הרבה יותר. הוא יכול היה פשוט להביע צער עמוק על האירוע הקשה, ליזום חקירה בידי גורמים הזוכים לרמת אמינות גבוהה בציבור, למשל אלופים בצה"ל ואישים בכירים במערכת הביטחונית או המשפטית. הממשלה יכולה הייתה לתת לוועדה זו מנדט רחב יותר מאשר חקר האירוע בכפר ערה. ועדת חקירה כזו לא הייתה חייבת להגיש דוח מיידי. ממילא חלוף הזמן היה מעמעם את העניין בסוגיה. הדוח של

בדובר צה"ל בדרגת רב-סרן), הוא אומר, "יותר מאשר על אליעזר בארי" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 5). חבר הכנסת ריפתין אינו נשאר חייב: "אני מלא כבוד לרב-סרן הבלתי-ידוע", הוא אומר לרמטכ"ל בנימה בלתי מוסתרת של זלזול, "אבל אינני רואה כל יסוד מדוע צריך הרמטכ"ל להעדיף אותו על פני מישהו אחר". דברים אלה מפגינים בעליל חוסר אמון בממסד הצבאי. ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון המשתתף בשיבה שומע את דבריו, אך בוחר שלא לתת גיבוי לרמטכ"ל בשעה קשה למדי עבורו. בכך הוא מוסיף נדבך על הפגיעה הקשה במעמדו של הרמטכ"ל. ריפתין מנצל זאת: "אני ממשיך בתיאור המקרה", הוא אומר, על אפו ועל חמתו של הרמטכ"ל ידן" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 5).

רמטכ"ל גמיש יותר יכול היה להביא את האירוע לקו הגמר בצורה טובה הרבה יותר. הוא יכול היה פשוט להביע צער עמוק על האירוע הקשה, ליזום חקירה בידי גורמים הזוכים לרמת אמינות גבוהה בציבור, למשל אלופים בצה"ל ואישים בכירים במערכת הביטחונית או המשפטית.

תושבי המשולש, אומר ריפתין, נוהגים מדי פעם להיפגש עם קרוביהם וחבריהם הגרים בירדן. השנה לא ניתן אישור למפגשים אלה והאיסור נשמר בקפדנות עד תחילת החג הראשון. הערבים הבינו שהדבר נועד למנוע הברחת כסף ישראלי. ואכן, לאחר החג הראשון האיסור על המפגשים בוטל הלכה למעשה. נציגי השלטונות שנכחו במקום לא ניסו למנוע את המפגשים. ביום האחרון של החג יצאה קבוצה גדולה של חוגגים להיפגש עם קרוביהם ליד הגבול. הקבוצה מנתה בין שישים לשבעים איש, כולל נשים וילדים. חלקם היו רכובים על חמורים וחלקם הלכו ברגל (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 5). בהיותם כחצי קילומטר מהגבול, ממשיך ריפתין, הומטר עליהם פתאום בלי אזהרה מוקדמת מטר לירות שנמשך גם כאשר האנשים נשכבו על האדמה, חלקם פצועים וחלקם חיפשו מחסה. חברי הקבוצה טענו שלא הייתה להם שום כוונה לחצות את קווי שביתת הנשק. גם נציג הממשל הצבאי שעזמו שוחח בארי לא טען שהייתה כוונה כזו. חברי הקבוצה טענו שאיש לא ביקש מהם לעצור, ומן הסתם הם לא סירבו לעשות זאת. עדויות אלה נתמכות גם על ידי אנשים נוספים שיהיו בקרבת מקום. האירוע הנורא, אומר ריפתין, גרם לזעזוע עמוק גם בקרב יהודים וגם בקרב הערבים. אירוע כזה מסכן את הביטחון של מדינת ישראל. ריפתין הביע תקווה כי שר הביטחון יגנה את המעשה ויוקיע את הנאשמים.

מוסמכת על האירוע, הסותרת את הנתונים שמסר הצבא: "ליש אינפורמציה", הוא אומר, "שהיא קצת שונה, ואני הזדעזעתי לצורה שענין [האירוע] זה נמסר בישיבה זו". עם זאת הוא סירב לפרט את פרטי המידע שבידיו. בן־גוריון מעדיף למקד את הביקורת שלו באיש הימין, אולי מתוך תקווה שדרך פעולה זו תעביר למפ"ם מסר שתנועת העבודה כולה נמצאת תחת מתקפת הימין, ומן הראוי לה למפ"ם להנמיך את פרופיל ביקורתה על צה"ל: "אני חושב", הוא אומר, "שמחובתו של חבר הכנסת בן־אליעזר למסור כאן את האינפורמציה שיש לו" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 2).

בן־גוריון מנצל את דבריו של בן־אליעזר כדי להציע שתתבצע חקירה מלאה של האירוע – דבר שיחייב את בן־אליעזר למסור את גרסתו לתקרית. בן־גוריון סבור שחקירת האירוע צריכה להתבצע על ידי גוף צבאי: "אני מבקש", הוא אומר, "את המטה [הכללי] לברר [את פרטי] מקרה זה [...] ישמעו את העדים ויחקרו אותם, ואני מקווה שתוך שבועיים יהיה אפשר למסור מסקנות לוועדה זו" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 7). בן־גוריון אינו אומר מי ימנה את חברי הוועדה. האם מינוי חברי הוועדה צריך להיעשות בתיאום עם שר הביטחון? ומה בדיוק יהיה כתב המנדט שלה? בן־גוריון אינו רואה שום בעיה בעובדה שהגוף האמור להיחקר הוא זה שיחקר את האירועים.

בן־גוריון מבין שמסירת החקירה לגוף חיצוני תוציא את האירוע מכלל שליטה, והיא עלולה להוביל למשבר פנימי חמור. על רקע זה הוא ממנה לקבוע כי

לא תהיה זו חקירה משפטית אלא חקירת העובדות. המוסד שיחקר זה לא יהיה משפט, תהיה רק חקירת העובדות על ידי הממשלה [...] אני מתפלא שאני צריך לומר זאת, אני חושב שחבר הכנסת ריפתין יודע זאת, הממשלה אינה עורכת משפט [...] אבל אהיה מוכן להביע דעה לאחר שתהיה חקירת העובדות. (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 9).

בן־גוריון סבור שקודם צריך להיות דיון על העובדות, ורק לאחר מכן יוחלט אם יש צורך בפעולה משפטית. אין ספק שהוא מבין היטב את המצב הנפיץ שמולו הוא ניצב. הוא נעמד על רגליו האחוריות כדי להבטיח שבדיקת האירוע תהיה במידה רבה בשליטתו. בשלב זה הוא מבקש גם למשוך זמן. הוא מבין היטב את משקלו של גורם הזמן. ברור לו שככל שהזמן יתמשך תלך ותתעמעם הדרשה לחקירה בלתי תלויה.

ועדה כזו היה מתמקד מן הסתם בסוגיות רחבות הנוגעות ליחסים שבין מדינת ישראל והמיעוט הערבי בתוכה. ממילא לא הייתה מתחייבת החלטה על ענישה כלשהי בגין הפרשה.

סביר להניח שחברי הכנסת, גם אלה מבין חברי מפ"ם שמתחו ביקורת על התנהלות צה"ל באירוע, היו מקבלים הסדר כזה בהבנה. אלא שהרמטכ"ל בחר בדרך שונה. הוא החליט להתחפר בעמדותיו, לפגוע באמינותם של חברי כנסת ולהלן, בצורה היכולה להתפרש כהתבכיינות, על הביקורת הקשה שמוטחת כלפי הצבא בגין האירוע: "אני מצטער ביותר", אומר ידן, "שהצבא מוכה מכל הצדדים. כאשר הוא עושה פעולה יותר מדי חריפה הולכים לערבים ואומרים להם שהצבא לא היה בסדר ונדאג שזה יהיה בסדר". הפעלת הצנזורה באירוע זה, טוען ידן, לא נועדה להסתיר את האירוע מעיני הציבור: "הצנזורה", טוען ידן, "פסלה את פרסום הידיעה הזאת רק בגלל זה שהוא מערער את אמונם של החיילים בפעילותם ליד הגבול ומנסה להוכיח שההוראות והאינפורמציה שהם מקבלים הם בניגוד להוראות של המוסדות המוסמכים" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 6).

הרמטכ"ל מוסיף ומלין:

החיילים אינם יושבים פה בוועדה [נינוחה ורגועה] או בתל־אביב, הם יושבים ליד הגבול ומקבלים הוראות שאם אדם עובר את הגבול אחרי שהזהירו אותו חייבים לירות בו. אם הוא הולך אל הגבול להפגש עם תושבים של מדינה עוינת, ותהיה ההסברה שלו לכך אשר תהיה – ואין כאן כל שאלה של מפלגות [הצבא חייב למנוע זאת].

בנסיבות אלה, כלומר אם נבחרי הציבור לא יעניקו לצה"ל גיבוי בפעילותו הצבאית, אומר הרמטכ"ל בנימת איום מרומזת, אזי הוא עלול להסיק מסקנות אישיות. "הצבא לא יוכל במשטר זה של הסתננויות לנקוט בפעולות הדרושות, אנו רואים בזה [בביקורת על הצבא] עידוד לפעולות בלתי חוקיות נגד מדינת ישראל. אם יתנו כאן הוראות אחרות איך להלחם ליד הגבול, בבקשה" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 6–7).

כהרגלו ומתוך רצון להסיט את הביקורת לעבר האופוזיציה, בן־גוריון מפנה את האש אל חבר הכנסת אריה בן־אליעזר חבר תנועת החירות, המאמצת עמדות ימניות בסוגיות מדיניות־ביטחוניות. האחרון חובר למעשה למפלגת השמאל מפ"ם במאמציה לערער את אמינותו של הרמטכ"ל. בן־אליעזר טוען שיש בידו אינפורמציה

יום, לילה לילה בכל האזורים [...] הן פעולות נכבדות ויבורך הצבא בפעולה זו, אבל [...] אנחנו לא מדברים על אזרחים של מדינה עוינת. אנחנו מדברים על תושבי ישראל. אם גם להניח שהם הוזהרו בעוד מועד, דבר שמוטל בספק" [אין הצדקה לירי עליהם].

"האם", הוא תוהה, "לכוחות הבטחון שלנו בשעה 8 בבוקר, לאור היום, בחבורה של עשרות נשים וגברים, לא היו אמצעים קודמים לפני שפתחו באש?" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 7-8).

בן-אהרן ממשיך ואומר:

אני יכול לקבל דבר כזה שבליילה כאשר נלחמים במסתננים לא יכולים לדרוש מהחייל להזהיר פעם, פעמיים ושלוש ושיבחין אם זה אויב או ידיד, אבל זה היה מקרה לאור היום, תושבים של מדינת-ישראל [...] עשרות גברים, נשים וילדים בבגדי חג הולכים להפגש עם קרובי משפחה מעבר לגבול, דבר שהיה מקובל במשך שנים [...] מדוע הרמטכ"ל כל כך בטוח בדבר זה? [שפעולת החיילים הייתה תקינה]. זה הדבר שמעורר אצלי ספיקות רציניים [לגבי שיקול הדעת של הרמטכ"ל] [...] מדוע הרמטכ"ל כל כך משלים עם זה? מדוע הוא מקבל זאת כדבר מובן מאליו שהפעולה היחידה שהפלוגה שלנו יכלה לעשות באותו מעמד הוא לירות על-מנת להרוג. אין עדות שירו קודם באוויר [...] אין עדות שמישהו מבין החיילים ניגש אליהם [כדי להידבר עם הקבוצה]. לא היה שום חשש לחיי החיילים [...] אילו ניסו להחזיר אותם בכוח או לעצור אותם במקום [היה נמנע ההרג]. ישנם עשרות אמצעים [להתמודד עם אירוע כזה], מה הסמכות במרחק של 200 מטר לפתוח באש? איך הרמטכ"ל מקבל זאת שלא היה שום מוצא אחר? [...] אינני מעלה על הדעת שאלה ההוראות וזו המדיניות האפשרית מצד המטה הכללי [...] (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 8).

בן-אהרן ביקש שהחקירה לא תהיה רק בממד הצבאי, ושאם יוברר שפעולה זו לא הייתה הכרחית, צריך שיהיה גילוי דעת של המדינה וגם תשלום פיצויים. מאוחר יותר, כפי שנראה להלן, בן-אהרן אינו מהסס להגדיר את

בנסיבות של אותה תקופת זמן, כאשר ערביי ישראל היו עדיין תחת ממשל צבאי ורבים ראו בהם גורם מסוכן לביטחון המדינה, בן-גוריון יכול היה להניח כי עדי ראייה ערבים יחששו מאוד להעיד בפני ועדה המודרכת, בסתר ובגלוי, על ידי אנשי צבא. הוא יכול היה להניח גם שוועדה שחבריה באים מן המגזר הביטחוני-צבאי לא תעז להתעמת עם הרמטכ"ל, ולפיכך עמדותיה יהיו קרובות לעמדותיו של הרמטכ"ל. דהיינו, היא תיתן גיבוי מלא לצה"ל. ככל שניתן להתרשם, סוגיית מראית העין לא הטרידה אותו יתר על המידה. הוא היה נחוש בדעתו "לסגור את העניין" ולצמצם את הנזקים ככל הניתן. יושב-ראש הוועדה מאיר ארגוב התייבב עד מהרה לצד בן-גוריון וניסה להאיץ עוד יותר את התהליך של הנמכת פרופיל האירוע על ידי דחיית הדיון לשבועיים, לאחר סיום עבודת הוועדה (ועדת חוץ והביטחון, 1952א; ועדת חוץ ובטחון, 1952ג).

אין תמה שבנסיבות אלה מביע גם הרמטכ"ל תמיכה ב"חקירה", והוא אפילו מנסה לרמוז על המסקנות המתבקשות מצידה לאחר שתבצע בדיקה של האירוע: "אני רואה", הוא אומר, "שהחיילים שלנו היו ב-100% בסדר. הייתי רוצה לדעת אם חברי הכנסת חושבים שפגישה של תושבי מדינת-ישראל, ללא רשות משלטונות ישראל, עם תושבים של ארץ עוינת למדינה, זו פעולה חוקית או שזו פעולה שיש להלחם נגדה בכוח?" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 7).

שוב נתפס הרמטכ"ל בהתבטאות המפגינה קיבעון מחשבתי וניסיון להציג תמונת מצב שנועדה להטעות את דעת הקהל, ואולי גם אישי ציבור. הרמטכ"ל ידע היטב שאיש אינו יכול לטעון שצעת הערבים מכפר ערה אינה יכולה להיחשב חוקית, אפילו אם יתברר שהם לא ידעו על איסור הצעדה. הרמטכ"ל גם ידע היטב שאיש לא היה מתנגד אילו הופעל כוח סביר, לאחר התרעה, כדי לגרום להם לחזור לבתיהם ולא להמשיך בצעדה. אבל כאן מדובר על תגובה חריגה של ירי לעבר אזרחים תמימים, שאינו יכול להיות מוצדק בשום צורה שהיא. הרמטכ"ל חטא כאן בניסיון להשתמש ב"מכבסת מילים" כדי להציג בפני חברי הוועדה תמונת מצב שהייתה רחוקה מן המציאות.

מבין חברי הכנסת, רק חבר הכנסת יצחק בן-אהרן מעמיד את הרמטכ"ל על מקומו ומבהיר לו שהצורך להילחם בהסתננויות אין פירושו היתר להרוג אזרחים לא חמושים, גם אם הם עברו על החוק:

איש אינו יכול להטיל ספק במשימה החמורה מאד המוטלת על כוחות הבטחון בקשר עם המצב בגבולות שהפכו לפעולות דמים יום

ספורות קודם לכן, והצליחה לסיים את האירוע מבלי שהופר החוק וללא שפיכות דמים.

טיעונים אלה השיגו, לפחות חלקית, את יעדם. על רקע דברים אלה חש ריפתין, ככל שניתן להתרשם, אי־נוחות מהתקפותיו על הרמטכ"ל ידן, והוא מבקש לפייס אותו ולהבהיר לו כי אין כוונה לפגוע במעמדו: "אין כוונתי חלילה", הוא אומר לו, "לפגוע בכבודו של הרמטכ"ל". ואולם ידן, קרוב לוודאי פגוע עד עמקי נשמתו מן הניסיון של חברי כנסת לערער על מעמדו ועל הסמכותיות שלו, אינו מראה נכונות להתפייס. הוא העריך ככל הנראה שמעמדו הציבורי כרמטכ"ל שהוביל את צה"ל לניצחון הגדול במלחמת העצמאות יספיק כדי להוריד את הסוגיה מסדר היום הציבורי. מעבר לביקורת על תפקוד צה"ל באירוע, אין ספק כי מה שפגע בו יותר מכל היה היעדר גיבוי ממשי מצד ראש הממשלה ושר הביטחון בן־גוריון, שעזמו הלך בדרך ארוכה וזרועת מוקשים לאורך מלחמת העצמאות (ועדת חוץ וביטחון, 1952א, עמ' 9).

ואולם בן־גוריון, באורח שאינו צריך להפתיע, בחר לאמץ עמדה שנראתה לו נכונה באותה נקודת זמן, כך ששיקולים של קשר אישי ו"ברית העבר" לא נראו לו רלוונטיים. מעבר לכך, צריך להדגיש כי בתקופה הנדונה החלו להתגלע מחלוקות חריפות בין בן־גוריון לידן סביב מבנה צה"ל והתקציב. מחלוקות אלה הובילו בסופו של דבר להתפטרותו של ידן מתפקידו כרמטכ"ל ב־23 בנובמבר 1952 (בר־און, 2017, עמ' 272). מכל מקום, בהיעדר יכולת להתעמת עם בן־גוריון, הנמצא בעמדת כוח חזקה מאוד באותה תקופה, בוחר ידן להוציא את תסכוליו על ריפתין: "תפגע בכבודו של הרמטכ"ל", אומר לו ידן, "אבל לא בכבודם של החיילים" (ועדת חוץ וביטחון, 1952א, עמ' 9).

ריפתין לא נשאר חייב ומוסיף נדבך של ביקורת בכך שהוא מערער בגלוי ובאורח בוטה על היכולת של צה"ל לחקור אירוע כזה בצורה אובייקטיבית, שעה שהאיש העומד בראשו מפגין התבצרות כה עזה בעמדותיו:

אינני חושב שאמרתי משהו פוגע, אני מוכן לבדוק אותו. אם דיבור של נימוס מרגיז את הרמטכ"ל לא אשתמש בו, אבל יש לי הרושם שלרמטכ"ל יש בעניין זה דעה מוחלטת ואינני חושב מתוך כך שהוא יכול [...] להיות אחראי לחקירה אובייקטיבית. ההדגשות האלה שהדברים [שהחיילים פעלו] בסדר [גמור] ב־100% [אינם נראים לי תקינים] – אני לא הבעתי דעה [החלטית] של 100% – הבעתי ספק. אני חושב שבדברים כאלה יש צורך [...]

האירוע "רצח" ודורש במפורש להעניש את הנאשמים במעשה (ועדת חוץ וביטחון, 1952ב).

בנסיבות אלה, כך ניתן להניח, מבין הרמטכ"ל ידן כי חקירת האירוע בפני עצמו עלולה לפגוע קשות במעמדו, ואולי אף להביא לסיום הקריירה הצבאית שלו. על רקע זה הוא מבקש שהדין באירוע ייערך במסגרת דיון נרחב יותר בסוגיית ההסתננויות. הוא מעריך, קרוב לוודאי ובמידה רבה של צדק, שהצגת חומרתה של תופעת ההסתננויות תיצור ממד של הבנה רבה לפעילות האגרסיבית של החיילים כלפי הערבים ותצמצם את הביקורת על פעילותם. במסגרת זו הוא מנסה שוב ליצור מעין דה־לגיטימציה לתביעה לקיים חקירה, בטענה שאותה העלה עוד קודם לכן, כי אלה הדורשים חקירה חיים במרכז הארץ ללא תחושת סיכון, ואינם מודעים לסיכונים שבפניהם ניצבים החיילים: "אני מציע", אומר ידן, "כי כאשר יובא הדין־וחשבון הסופי על מקרה זה יהיה דיון בסוגיית ההסתננויות" (ועדת חוץ וביטחון, 1952א, עמ' 8).

ריפתין מבין היטב את כוונותיו של הרמטכ"ל, והוא נשמע נחוש למנוע ממנו לחמוק מחקירה נוקבת של האירוע: "זה [הרג האזרחים הערבים] לא קשור [לתופעת ההסתננויות]", הוא זועק לעברו. "זה קשור מאד", עונה לו ידן, ושוב, במאמץ להציג את המציאות הקשה והמורכבת שבה פועלים כוחות הביטחון באזור, הוא מנסה לשכנע את חברי הוועדה לקבל את טענתו שבפועל לא הייתה לחיילים אפשרות אחרת לפעול בדרך שונה מזו שבה פעלו. ידן מדווח לוועדה על תקרית שהתרחשה ימים ספורים קודם לכן ובה נהרגו ארבעה חיילים ש"ישבו 200 מטר ליד הגבול [...] שם [באזור הגבול], הוא אומר, "החיילים אינם יכולים להתנהג כאילו ישבו בתל אביב". ואולם ביישבת הממשלה מוסר שר הביטחון דוד בן־גוריון פרטים שונים על התקרית. לדבריו ארבעת החיילים נכנסו בטעות לשטח עבר הירדן. "ביריות נהרגו שלושה חיילים שלנו. מפקד הפלוגה לקח מחלקה שלמה והלך לחפש את הגופות [...] הייתה עוד הפעם חליפת יריות [חילוּפִי אש] ונהרג עוד חייל יהודי אחד" (יישבת הממשלה, 1952א, עמ' 9–10).

יום לפני כן, ממשיך ידן ומדווח לחברי הוועדה, היה ירי מעבר לגבול לעבר חיילים שהיו במרחק 200 מטר מן הגבול: "אם רק יום אחד לפני זה [לפני התקרית בוואדי ערה]", קובע ידן, "היו יריות מעבר לגבול לא יכולים [חברי הוועדה] לדרוש מהחיילים לגשת לערבים ולנסות להסביר להם [שאסור להם לנוע לעבר הגבול] או להחזיר אותם בכוח" (ועדת חוץ וביטחון, 1952א, עמ' 8–9). איש מחברי הוועדה אינו טורח להבהיר לו שזה מה בדיוק מה שעשתה קבוצה של חיילים שעות

לחקירה משפטית, אבל לאחר שאני שומע [...] שיש לו [לרמטכ"ל] בענין זה דעה קבועה מראש, אני מציע שהחקירה בענין זה תערך לא רק על ידי המטה, אני מוכן לקבל כל צורה אחרת [של חקירה] (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 9).

כך, לאורך כל ההתדיינות בסוגיה זו מפגין הרמטכ"ל גישה מקובעת המקרינה מידה רבה של התקרבות והתנשאות מול חברי הכנסת, המציגים תמיהות ותהיות מוצדקות לנוכח האירוע הקשה שעמד לדיון. גישתו של הרמטכ"ל מביאה גם את חברי הכנסת להתחפר בעמדותיהם. שר ביטחון פייסני וגמיש כמו לוי אשכול יכול היה לסיים את האירוע בטרם התחיל, בהבנות שהיה מגבש לפני הדיון עם חברי הכנסת המובילים. גם בזמן הדיון ניתנה לדרג האזרחי, לשר הביטחון, אפשרות להתערב על ידי ניסוחים מתונים. אולם גם אצל בן-גוריון הצד הטקטי לא היה הצד החזק באופיו, והוא העדיף משום מה לתת להתגוששות להימשך כמעט ללא הפרעה.

בישיבת הממשלה ב-3 ביולי 1952 מבקש השר שפירא משר הביטחון לתת פרטים על האירוע בכפר ערה. בן-גוריון מציין ש"הענין נמצא בחקירה". למרות זאת הוא אינו מהסס למסור פרטים עובדתיים, הגם שהם מייצגים את עמדת הצבא בלבד:

הודיעו לערבים שאסור להם לעבור את הגבול לרגל חג הרמדן. הודיעו לכל המוכתרים שאסור לעבור לעבר הירדן, שלא ירשו דבר כזה. למרות איסור זה ארגנו בכפר אחד תהלוכה של גברים לחוד ותהלוכה של נשים לחוד. הצבא נתן הוראה למנוע תהלוכות, אבל לא להשתמש נגד נשים בכח, לתהלוכות גברים [מותר] להפריע גם בכח וכן היה, הם לא נשמעו, התריאו בהם, הם לא נשמעו, ירו בהם. זהו הדבר אשר קרה. אני כשלעצמי איני מרוצה מזאת [מהתנהלות הצבא]. יש להבחין בין מסתננים הבאים מעבר לגבול לבין תושבי הארץ. גם במסתננים לא נעים לירות, אבל זה הכרח, כי אחרת תהיה פלישה. אמנם במקרים מסויימים [ככל הנראה כוונתו למקרים בהם ניצבת סכנה לחיילי צה"ל] מוכרחים לירות גם באזרחי המדינה (ישיבת הממשלה, 1952ב, עמ' 9).

שבוע לאחר הישיבה (ב-8 ביולי 1952) מינה דוד בן-גוריון ועדה לחקירת האירוע בכפר ערה. הוא הבהיר שיביא את מסקנות הוועדה בפני ועדת החוץ והביטחון ויקיים עליהן דיון. בראש הוועדה הועמד חיים צדוק (נציג משרד המשפטים), ששימש אז משנה ליועץ המשפטי ולימים מונה לשר המשפטים. חברים נוספים בוועדה היו: א. נציג המטה הכללי – סגן-אלוף יהושפט הרכבי, חבר המשלחת הישראלית לשיחות שביתת הנשק ברודוס; ב. נציג משרד הביטחון – סגן-אלוף יצחק שני, קצין מטה לוועדות שביתת הנשק (ועדת החוץ והביטחון, 1952ב).

עמדותיו של בן-גוריון

בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב-29 ביולי 1952 הבהיר בן-גוריון כי קיבל לידיו את דוח הוועדה. בישיבת הוועדה מיום 5 באוגוסט 1952 הוקרא הדוח. הוועדה קבעה כי היה איסור על חציית קווי שביתת הנשק ועל מגע עם תושבי ירדן. איסור זה היה ידוע היטב לכפריים באזור. בפקודה נקבע כי "יש למנוע פגישות כנ"ל בכל המקרים". באותם ימים הגיעה לאזור יחידה של צה"ל שמנתה 31 חיילים לאימונים בשטח, בפיקודו של סרן שמואל גורן. במפגש עם קציני הממשל הצבאי סוכם שחיילי היחידה יצאו למארבים בגבול כדי לממש את הפקודה. בהנחיות שקיבלו החיילים נקבע כך:

עליכם להגיע בחשאי למקום [...] ולערך שם מארב. לרגל החג יש לצפות לנסיונות של חציית הגבול ועליכם למנוע הסתננות כזאת לישראל או מישראל. במקרה של התקלות באנשים יש לקרוא לעצור; אם לא יעצרו – יש לפתוח באש באויר. ואם אף זה לא יועיל – יש לירות על מנת לפגוע ברגליים; אך בשום פנים אין לפתוח באש על נשים וילדים (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג, עמ' 3).

הוועדה קבעה כי בשעה שבע וחצי בבוקר עברו שתי נשים ערביות דרך המארב בדרכן לעבר הגבול. חיילי המארב לא מנעו זאת מהן. בשעה שמונה וחצי הגיעה לאזור קבוצת תושבים המונה כארבעים איש ובהם נשים וטף, חלקם רכובים על סוסים וחמורים וחלקם הולכי רגל. הם הלכו לעבר הגבול. בהגיעם למרחק של 200–250 מטרים מהמארב נפתחה לעברם אש. לדברי כל העדים הערבים לא הייתה אזהרה מוקדמת לפני הפתיחה באש. עדות זו מנוגדת לעדות החיילים. הוועדה מעלה אפשרות גישור בין שתי העמדות, שלפיה הייתה המולה בשטח ולפיכך קריאות החיילים לעצור לא נשמעו. מייד לאחר שפסקו היריות הועברה הודעה למפקד הקורס

ביקורתית בשם "לחש סוד" על התנהלות צה"ל באירוע: "התביעה ידועה ולא סוד עמה יש [...] הושם מארב וניתנה פקודת אש, ונורתה חבורת-אזרחים בגֶבָה [...] היה גם-היה כאן שימוש בכוח שלא במידת ההכרח" (אלתרמן, 1953; פינקלשטיין, 2011, עמ' 79–84).

האירוע בוואדי ערה העמיד את בן-גוריון במצב מביך. היה ברור שהוא לא יוכל להפגין תמיכה, ולו חלקית, בפגיעה מכוונת של חיילי צה"ל באזרחים של מדינת ישראל.

עם זאת, בגיבוש עמדותיו כלפי האירוע הנדון עמדו בפני בן-גוריון גם שיקולים נוספים מעבר להיבט הערכי-מוסרי. בן-גוריון לא יכול היה להתעלם מן העובדה שידיון היה הרמטכ"ל שהוא עצמו מינה במהלך מלחמת העצמאות, לאחר שהתברר כי הרמטכ"ל יעקב דורי אינו יכול להמשיך למלא את תפקידו מסיבות בריאותיות. יחד עימו הוא ניהל את מלחמת העצמאות, לעיתים תוך הסכמה ולעיתים תוך מחלוקת מרה, שאותותיה לא סרו גם בשנים שלאחר תום המלחמה. יש להניח, אם כי אין לנו ראיה לכך, שבן-גוריון חשש ובצדק שביקורת קשה מדי על צה"ל בעקבות האירוע בכפר ערה עלולה להביא לתגובה מרחיקת לכת של הרמטכ"ל עד כדי התפטרות, וכתוצאה מכך – לחשיפת אירועים קשים ומביכים שהתרחשו במהלך פעילותו של צה"ל במלחמת העצמאות.

מלכתחילה הפגין בן-גוריון עמדה אמביוולנטית כלפי ידיו ותפקודו הצבאי. מצד אחד הוא הרעיף מחמאות רבות עליו ועל תרומתו לבניין צה"ל:

שלוש שנים ומעלה כיהנת כראש המטה הכללי. בשלוש שנים אלה אורגן ואומן למעשה מחדש צבא ההגנה לישראל ונעשה לכוח הצבאי הראשון בחלק זה של העולם ולגורם המחנך והמלכד המרכזי באומה המתחדשת במולדת [...] כולם יודעים כמוני, מה חלקך אתה בפעולה עצומה ומבורכת זו, חלקך כיוזם מתכנן מבצע מכוון ומחנך [...] עוז רצונך ורוחך, היקף ראייתך ועומקה, תפיסתך המהירה והחודרת, ידיעותיך המעמיקות במלאכת הצבא ותולדותיה ומסירותך ונאמנותך שאין להן סייג ותנאי יצוקים בדפוסי צבא ההגנה לישראל ומהם יינק צבאנו גם להבא (בן-גוריון, 1952; בן-גוריון, 1952).

סרן שמואל גורן. בהמשך הועברו גופות ההרוגים לידי המשפחות, והפצועים נלקחו לבתי חולים (ועדת חוץ ובטחון, 1952).

ככל שניתן להתרשם, הוועדה התעלמה לחלוטין מקביעה מי היה אחראי על האירוע. בסיום הדוח הגישה הוועדה את ההמלצות העיקריות הבאות:

1. בעיית הפגישות עם קרובים בימי החג היא בעיה אנושית ביסודה. לגבי התושבים הנוצרים נקבעה מסגרת חוקית לפגישות כאלה בחגיהם. במידה שאין טעמי בטחון מכריעים המונעים זאת, מן הראוי לקבוע הסדר דומה לגבי התושבים המוסלמים, כי איסור מלא הוא בבחינת תקנה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה. לכשייקבע הסדר כזה, יהא ניתן להקפיד ביתר תוקף על איסור הפגישות מחוץ למסגרת ההסדר.
2. מן הראוי שהשלטונות הצבאיים יבדקו אם אין מקום להשלים את ההוראות על 'המלחמה בהסתננות' באופן שיבהיר כי אין לנהוג דין מסתננים באנשים המתקרבים בגלוי לגבול והם כידוע תושבי ישראל, אלא יש לנקוט לגבי אלה תחילה אמצעים משטרתיים, ואין לפתוח עליהם באש אלא אם לא נותר כל אמצעי אחר למנוע בעדם מעבר הגבול (ועדת החוץ והביטחון, 1952, עמ' 6; מסקנות הוועדה).

האירוע בוואדי ערה העמיד את בן-גוריון במצב מביך. היה ברור שהוא לא יוכל להפגין תמיכה, ולו חלקית, בפגיעה מכוונת של חיילי צה"ל באזרחים של מדינת ישראל. סוגיית מוסר הלחימה העסיקה את בן-גוריון כבר במלחמת העצמאות. הוא סירב לגלות יחס סלחני לפעולות חמורות (בעיקר אירועים של ביזה, שוד והרג). את שירו של נתן אלתרמן "על זאת" (מנובמבר 1948), שנכתב במסגרת 'הטור השביעי' בעיתון דבר בעקבות הרג של ערבי קשיש במהלך המערכה על לוד-רמלה, ביקש בן-גוריון להפיץ בין מפקדי צה"ל וחייליו: "יישר כוחך", כתב בן-גוריון לאלתרמן לאחר שקרא את השיר, "על התוקף המוסרי והעוז המוסרי של טורך האחרון ב'דבר'. היית לָפָה – פָּה טהור ונאמן – למצפון האנושי. אם מצפון זה לא יפעל ולא יפעם בלבנו בימים כאלה, לא נהיה ראויים לגדולות ונצורות שניתנו לנו עד כה" (פנקס לחייל, 1948).

האירוע בכפר ערה זכה גם להתייחסות נוקבת מצד אלתרמן. ב'טור השביעי' שפרסם ב-9 בינואר 1953 בהתייחסות לאירוע בכפר ערה כתב אלתרמן מִסָּה

על רקע זה, בין השאר, הוא דחה את בקשתו הראשונית של ידן להתפטר מתפקידו: "איני רואה כל יכולת והצדקה", אומר בן-גוריון, "לפרק שותפות הפעולה והאחריות שקשרה אותנו בשנות גורל אלו" (ישיבת הממשלה, 1952, עמ' 2).

במקביל, בפורומים פומביים פחות מתח בן-גוריון ביקורת על עמדותיו של ידן בסוגיות שונות שעמדו על הפרק. בויכוח על תקציב צה"ל דחה בן-גוריון את טיעונו של ידן ולמעשה קבע כי הוא, ידן, מפגין תפיסת עולם "צבאית" צרת אופק שאינה רואה את מכלול צרכיה של המדינה:

אינך רואה התמונה כולה כמו שהיא: א. בטחון המדינה אינו עומד על הצבא בלבד, אלא תלוי ביכולתה הכלכלית והכספית המקצועית והמוסרית של האומה. ב. אסור שכוחות הביטחון יערכו מתוך הנחה שכל רגע יכולה לפרוץ מלחמה. מפני שאם הצבא יהיה ערוך כל הימים למלחמה, לא יוכל העם להיות ערוך למלחמה כאשר היא תפרוץ באמת. ג. אי אפשר וגם מזיק [לפעול] בלי סיכון מחושב (בן-גוריון, 1952).

מעבר לכך בן-גוריון מתח ביקורת על ידן בגין רתיעתו מלקיחת סיכונים במצבים שבהם נוצר סיכון לעימות מלחמתי. בדיונים שקדמו להכרזת המדינה היה זה ידן, הרמטכ"ל בפועל, שהעריך את סיכויי הניצחון בחמישים אחוזים בלבד ("פיפטי פיפטי", בלשון) (בראלי, 2020): "אם אני רוצה להיות מאוד זהיר", אמר ידן, "ברגע זה השאנסיים [הסיכויים] שקולים מאוד. אם להיות יותר כנה, הייתי אומר שהיתרון שלהם גדול". בהמשך הציע ידן לדחות את הכרזת העצמאות בחודשיים (ישיבת מנהלת העם, 4819).

גם עם חבר הכנסת יעקב ריפתין, מבקרה החריף ביותר של התנהלות צה"ל באירוע ואדי ערה, הייתה לבן-גוריון מערכת יחסים מורכבת ורוויית סתירות: הוא התנגד בתוקף לעמדותיו שהפגינו, לדעתו, תמיכה חסרת מעצורים בגוש הקומוניסטי, ערעור על הסדר הציבורי וסמכויות מוסדות השלטון, ואף קבע כי לא יאפשר לו להרצות בפני חיילי צה"ל (ישיבת הממשלה, 1953; לורד, 2016; סופרנו בכנסת, 1951). עם זאת הוא העריך מאוד את כושרו האינטלקטואלי, את דבקותו בעמדותיו האידיאולוגיות ואת נכונותו להיאבק על זכויות מיעוטים במדינת ישראל (ישיבת הממשלה, 1951; מרחב, 2011; סבא של יריב, 1953; שפיגל 2022, עמ' 197).

ביטוי בולט להערכה האישית של בן-גוריון כלפי ריפתין ניתן בהחלטתו למנות את ריפתין, שהיה אז חבר 'ועד הביטחון היישובי', לחקור אירועים קשים של פגיעה בערבים במהלך המלחמה. כך ציין בן-גוריון בכתב המינוי ששלח לריפתין ב-10 בפברואר 1948: "הגיעו אלי תלונות והאשמות קשות על היפרעות והפקרות בקרב כמה מאנשי הארגון [ההגנה] והפלמ"ח: שוד ערבים, רצח פולנים וערבים בלי סיבה או בלי סיבה מספקת, ובכל אופן בלי משפט, מעשים לא הגונים גם ביחס ליהודים, מקרי גניבות, מעילה בכסף, עינויים של ערבים בשעת חקירה וכדומה (הסתרת חומר ארכיוני, ל"ת). ריפתין הגיש לבן-גוריון את הדוח ב-1 במארס 1948 (ריפתין, 1978).

על רקע שיקולים אלה גיבש בן-גוריון את עמדותיו כלפי האירוע בכפר ערה: מחד גיסא, בניסוחים המפגינים מאמץ, הנראה מלאכותי לעיתים, "להלך בין הטיפות": לגלות הבנה ומידה של תמיכה בעמדות צה"ל, ומאידך גיסא – להדגיש כי הוא רואה עין בעין את דברי הביקורת על "היד הקלה על ההדק" שבה פעלו כוחות צה"ל במקרה הנדון. להלן עיקרי דבריו בסוגיה זו:

א. המלצות הוועדה אינן הולמות את חומרת הבעיה. הוועדה מקילה בבעיית ההסתננות ואינה רואה כל הסכנות הכרוכות במגע בין תושבי ישראל הערבים ותושבי ירדן. על גבולות ישראל חונים מאות אלפי פליטים המבקשים לשוב לישראל. מדינות ערב מנצלות את הפליטים מפעם לפעם לצרכים צבאיים שלהן, ובעיקר לביצוע פעולות חבלה ומיקוש, וגם לצרכים מודיעיניים. בקרב ערביי ישראל פועלים גורמים המחזירים לארץ פליטים ומעניקים להם אשרות שהייה בארץ (בן-גוריון, 1952; הערות שר הביטחון, 1952; ועדת חוץ ובטחון, 1952, עמ' 5). ב. כל האזרחים במדינה, יהודים וערבים, חייבים לדעת ששמירת החוק, ובפרט שמירת ביטחון המדינה, מחייבת לאחוז בכל האמצעים הדרושים וההכרחיים למען קיום החוק ולמען הביטחון. כל מי שנותן יד למסתננים באיזו צורה שהיא, וכל מי שמקיים קשרים בלתי חוקיים עם ארצות האויב, יישא במלוא האחריות וכוחות החוק והביטחון יאחזו נגד מפירי החוק והביטחון בכל האמצעים. (בן-גוריון, 1952). במקום אחר הוא אומר: "ערביי ישראל חייבים לדעת, שעזרה למסתננים ועבירת [חציית] הגבול היא פשע חמור. עלינו לתת לערביי ישראל כל הזכויות [...] ועלינו לנתק בכל תוקף הקשרים הפיליליים שבין ערביי ישראל ובין ערביי הארצות השכנות. פשעים אלה גורמים אבידות חמורות קשות ליישובים ולחיי

בידי השופט [...] אין השופט עושה חוקים. אין הוא פוסל אותם, כי גם השופט, ככל אזרח אחר במדינה, כפוף לחוק" (בראלי, 2023). לימים הוא נתן לכך ביטוי הפגנתי במאבקו נגד מסקנות ועדת השבעה, שזיכתה את פנחס לבון מאחריות למה שכונה "עסק הביש". והינה עתה הוא עצמו חורף דין ומכריע בסוגיה עובדתית שהייתה נתונה למחלוקת בין שני הצדדים ללא כל בסיס ראיתי לקביעתו. מעבר לכך, לא ברור למי התכוון בן-גוריון כשאמר שהוא מכיר "אחדים מן האנשים" שהיו באירוע. רובם ככולם היו חיילים בדרגות נמוכות.

יתר על כן, קשה להבין מדוע סבר בן-גוריון שהיכרותו עם גורמים הקשורים לאירוע תשמש נימוק משכנע לתמיכה בעדותם, לעומת עדויות אחרות שסתרו את דבריהם (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד). חבר הכנסת מרדכי בנטוב טרח להתריס בפני בן-גוריון בהקשר זה. בן-גוריון, כך טען בנטוב, "פגע בשמו הטוב של צה"ל ובחוקת השיפוט, בשימו עצמו חוקר, שופט ומזכה בפרשת הריגת תושבי ישראל ערביים בואדי-ערה" (הישיבה המאה-ארבעים ואחת, 1952, עמ' 129).

ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 5 באוגוסט 1952

ב-5 באוגוסט 1952 התכנסה ועדת החוץ והביטחון לישיבה כשעל סדר היום, כמובטח, האירוע בואדי ערה. בפתח הישיבה הודיע היושב-ראש מאיר ארגוב כי ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון הודיע לו כי חלה ולא יהיה נוכח בישיבה. עם זאת הבהיר ארגוב כי בן-גוריון שלח אליו את דוח הוועדה, וכי על ועדת החוץ והביטחון להחליט אם לקיים את הדיון בהיעדרו של בן-גוריון, או לדחות אותו לתאריך מאוחר יותר. לחברי הוועדה יש, קרוב לוודאי, סיבות טובות להניח כי היעדרותו של בן-גוריון מכוונת מראש ואינה נובעת מחולי, שכן הוא יכול היה לבקש לדחות את הדיון בסוגיה שעל הפרק עד להחלטתו (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג).

ב-12 באוגוסט 1952 התכנסה ועדת החוץ והביטחון לדיון נוסף על נושא התקרית בואדי ערה. הפעם בן-גוריון משתתף בישיבה. חבר הכנסת יזהר הררי מביע תמיכה בעמדותיו של בן-גוריון כלפי תופעת ההסתננות. לדעתו היא חמורה עוד יותר. עם זאת הוא מבהיר, ובצדק, כי לא זו הייתה הסוגיה העיקרית שעל הפרק, אלא האירוע של ואדי ערה: "מה שעומד לדיון", הוא אומר, "זהו מקרה מסוים בודד שקרה בואדי ערה [...] לגבי הדין-חשבון של ועדת החקירה אני קצת מתפלל על חבירה [...] שלא תפסו מה תפקידם ולא קבעו את העובדות שהן חמורות מאד". לא היה צורך במארבים ובאזהרות ובוודאי שלא בירי. צריך היה לגשת לאנשים ולדרוש

התושבים בישראל" (הערות שר הביטחון, 1952; ועדת חוץ ובטחון, 1952ג, עמ' 7).

ג. אין מחלוקת על כך שכדי למנוע מעברי גבול יש צורך להשתמש בכוח. עם זאת, השימוש בכוח צריך להיעשות בזהירות ובכוח הדרוש לכל מקרה (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג). במקום אחר אומר בן-גוריון: "אינני אומר ש[החיילים] עברו על החוק, אבל התנהגו בחוסר אחריות [...] ענין רציני מאד וחמור מאד (בן-גוריון, 1952ה; הערות שר הביטחון, 1952; ועדת חוץ ובטחון, 1952ב, עמ' 2).

ד. בהתמודדות עם האירוע היו כשלים מבצעיים: 1. מסירת ניהול האירוע ליחידה מתאמנת: "ערבבו אימונים בפעולה צבאית [...] ואסור לעשות זאת", אומר בן-גוריון (ועדת חוץ ובטחון, 1952ב, עמ' 4). 2. לא היה צורך להציב מארבים, אלא להעמיד כוחות בין הגבול ובין הכפרים שמהם היה חשש שינסו לעבור את הגבול (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג). 3. "כמובן שצריך להתאמן על הגבול", הוא אומר, "אבל היה כאן ענין של פעולה משטרתית" שנמנעת מירי לעבר אנשים (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 8). 4. כשלים אלה הם באחריותם של דרגים זוטרים בצה"ל ולא באחריות הדרג הצבאי העליון (הערות שר הביטחון, 1952; ועדת חוץ ובטחון, 1952ג).

ה. משפחות הנפגעים מן התקרית צריכות לקבל פיצויים מהממשלה (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג).

סיכומו של דבר, במאזן הכולל ניכרת מגמה בולטת של דוד בן-גוריון ליישר קו עם עמדת הרמטכ"ל ידן: "לא היה כאן שום פשע" בדרך הפעולה של צה"ל בתקרית כפר ערה, הוא קובע חד-משמעית. "הייתה כאן שגיאה של 'ארור אוף ג'דג'מנט' [error of judgement]. שגיאה כזאת מצד ממשלה זה דבר חמור מאד". עם זאת "לא היה זה מעשה פשע. אין ספק שהחיילים קראו והזהירו את הערבים ואחרי שלא שמעו להם ירו ברגלים רק אחרי שירו באוויר". בן-גוריון טוען שהוא מכיר חלק מן "האנשים שהיו באירוע, ואני מאמין [לטענתם] שאחרי שהם ירו באוויר, הם ירו ברגלים. לא היה כאן פשע וחבל ש[חברי כנסת] השתמשו כאן במלים של רצח ורוצח" (ועדת החוץ והביטחון, 1952ד, עמ' 8). גם בדיון שנערך בתקרית זו חזר בן-גוריון וקבע, לא ברור על סמך מה, כי "אין לי צל של ספק באמיתות עדותם של 12 החיילים" (הישיבה המאה-עשרים ותשע, 1952, עמ' 3206).

דבריו של בן-גוריון אינם יכולים שלא לעורר תמיהה רבה. הוא היה זה שקידש את רעיון הממלכתיות וההכרה בהפרדת הרשויות כבסיס לפעילות תקינה של מדינת ישראל: "במדינה שהחוק שליט בה", הוא כתב, "מתן החוק הוא בידי העם. הפיקוח והשמירה על החוק –

מעשים הפוגעים בערביי ישראל ללא הצדקה כלשהי. בן-גוריון טען בתגובה שאין שום כוונה להסתיר את האירוע מעיני הציבור. עובדה היא שנמסרה הודעה רשמית על האירוע. המאמר נפסל, אליבא דבן-גוריון, "משום שהיו בו פרטים על מערך הכוחות של צה"ל בגבולות המשולש למלחמה בהסתננות, וכן על שיטות פעולתם (בן-גוריון, 1952א; בן-גוריון, 1952ג; הישיבה המאה-עשרים-ותשע, 1952, עמ' 3196–3197).

פנחס רוזן, שהיה מנהיג המפלגה הפרוגרסיבית ולימים שר המשפטים, אינו מקבל את הודעתו של שר הביטחון:

דעתנו אינה נוחה מהקביעה, שאלה שגרמו למותם של תושבי מדינת-ישראל ולפציעתם של תושבים – אין הם [מוגדרים] אשמים במובן פלילי. לא צריך לדבר על רצח בכוונה תחילה. החוק הפלילי שלנו יודע כמה דרגות באשמה פלילית לגבי גרימת מוות, כגון הריגה מתוך פזיזות, או מתוך רשלנות; יש גרימה חבלה בגופו של אדם [...] דעתנו אינה נוחה מעצם החקירה. מדוע מתנהלת בענינים אלה חקירה אדמיניסטרטיבית? – הרי החוק שלנו קובע דרך של חקירה בענינים כאלה. אם אזרח [...] הומת ביריה, הרי זה מקרה לחקירה על-ידי אלה שהחוק ממנה אותם לנהל את החקירה, ולא הממשלה [...] דעתי אינה נוחה מהודעה זאת [של שר הביטחון], מפני שלא שמעתי שכאן התנהלה חקירה על-ידי אלה שמוסמכים לנהל את החקירה (הישיבה המאה-עשרים-ותשע, 1952, עמ' 3206).

הביקורת הנוקבת ביותר כלפי הודעת ראש הממשלה ושר הביטחון נשמעה מפיו של חבר הכנסת חנן רובין, איש מפ"ם. כבר בראשית דבריו הוא מדגיש שדבריו נאמרים על דעת המפלגה כולה:

אנו רואים בבעיית ההסתננות בעיה רצינית ואף חמורה [...] אבל [...] אין כל קשר בין בעיית ההסתננות לבין הפגיעה וההריגה של אזרחים ערביים של מדינת-ישראל [...] העובדה היתה שהלכו אנשים גברים, נשים וילדים לאור היום בשטח ישראלי בכיוון לגבול [...] אנשים אלה נפצעו ונהרגו בשטח ישראלי, במרחק ניכר מהגבול [...] שלטונות הצבא ידעו על מידת אשמתו של המפקד הממונה על היחידה [שמואל גורן], אך הם ניסו לטשטש

מהם שיחזרו לבתייהם. גם אם היו מסרבים לבקשה לא היה נגרם נזק רב למדינה. הוועדה חייבת הייתה לקבוע שעל אף חומרת ההסתננויות, ישנם מקרים שבהם אסור להרוג אנשים, "אין נפש אדם הפקר" (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 2).

גם חבר הכנסת בן-אליעזר מצטרף לעמדת שר הביטחון בסוגיית ההסתננות וחומרתה. במקביל הוא מביע הזדהות עם דבריו של חבר הכנסת הררי, ש"אין להתיר את הרצועה [...] או לתת רשות לכל פלוגה בצבא להשתמש בנשק נגד אזרחים ישראליים שהם מיעוט". עם זאת, מדגיש בן-אליעזר, צריך לזכור שמדינת ישראל נמצאת במצב של מלחמה. המיעוט הערבי זוכה לפריווילגיות רבות, כולל הרשאה למפגשים משפחתיים, ולעיתים קרובות הוא עושה בהן שימוש לרעה. לפיכך צריך לבחון אם קיים צידוק להמשך מתן הפריווילגיות הללו. כמו כן מחויבים אנו לבחון, לדעת בן-אליעזר, מדוע מקרים של פגיעה בערבים מקבלים תשומת לב גדולה יותר מרצח של ישראלים שמתרחש מדי פעם (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 3).

בתום הישיבה שואל חבר הכנסת ישראל ברי-הודה את בן-גוריון לגבי ההיבט המשפטי של האירוע:

אני מניח שזה לא היה רצח לפי הגדרת שר הביטחון וגם לא הריגה, אבל האם הוגשה תלונה משפטית נגד האשמים [...] אני מאד מחשיב לא רק את העובדה שהמדינה לוקחת עליה את האשמה [האחריות, בעצם נכונותה לשלם פיצויים], אלא שתקבע גם את האשמים. זאת אפשר לקבוע אצלנו רק בדרך משפטית. האם לא יהיה נכון כאן להעמיד את האשמים למשפט (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 12).

"החקירה הוכיחה", משיב לו בן-גוריון, "שלא היה כאן מקרה פשע אלא שיקול מוטעה [...] היתה ועדה שחקרה את הענין, והחומר שהוגש אין בו לדעתי כדי להעמיד אנשים למשפט [...] אין יסוד למשפט, לא היה שום מעשה פשע (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 12).

ישיבת הכנסת, 28 באוגוסט 1952

בישיבת הכנסת ב-28 באוגוסט 1952 חוזר חבר הכנסת יעקב ריפתין להתנצח עם שר הביטחון על האירוע בכפר ערה: מדוע, שואל חבר הכנסת ריפתין את שר הביטחון, פסלה הצנזורה מאמר שלו ב'על המשמר' העוסק בתקריט בוואדי ערה. לדעת ריפתין לא היו במאמר שום סודות צבאיים והוא נועד להביא לידיעת הציבור

שזו היתה שגיאה ונקבעו גם פיצויים" (נדחתה ההצעה להביע, 1952).

ב־23 בספטמבר 1952 הגישה האגודה לזכויות האזרח קובלנה משפטית לבית משפט השלום, בדרישה לדון בסוגיית האירוע בוואדי ערה (תביעה לעריכת משפט, 1952). השופט הדגיש שבדרך כלל קובלנה כזו מחייבת פירוט שמות הנאשמים, ואולם במקרה הנדון הוא יקבל אותה למרות שאין ציון הנאשמים (פרשת כפר ערה, 1952). הוחלט שהסוגיה תידון בפני בית משפט השלום ב־2 באוקטובר 1952 (דורשים לחקור, 1952). במהלך המשפט הגיש נציג האגודה דרישה שצה"ל יחשוף את שמות "הרוצחים בוואדי ערה". האלוף משה דיין, אז ראש אג"ם במטכ"ל, שהופיע בפני בית המשפט, סירב למסור את השמות בטענה שמדובר ב"סוד צבאי". טענת העותרים כי מדובר באירוע פלילי נדחתה. השופט קיבל את עמדת צה"ל וקבע כי גילוי השמות עלול "להסתכן לאויב" ו"לגרום לתוצאות רציניות" [דהיינו פגיעה אישית בחיילים שביצעו את הירי] (השופט קיבל את הטענה, 1953).

אירוע הדמים שהתחולל בכפר ערה ביוני 1952 ונסקר במאמר זה לא זכה לתהודה ציבורית רחבה בזמן אמת, כפי שמתבקש מחומרת האירוע. ככל הידוע לנו, גם בספרות המחקרית הענפה שעסקה בשנות ה־50 הוא איכשהו נעלם ועבר "מתחת לרדאר".

סיכום

אירוע הדמים שהתחולל בכפר ערה ביוני 1952 ונסקר במאמר זה לא זכה לתהודה ציבורית רחבה בזמן אמת, כפי שמתבקש מחומרת האירוע. ככל הידוע לנו, גם בספרות המחקרית הענפה שעסקה בשנות ה־50 הוא איכשהו נעלם ועבר "מתחת לרדאר". כשנה לאחר מכן, על רקע ההרג הרב שליווה את פעולת צה"ל בקיביה, אמר חבר הכנסת ציזלינג:

בענין קיביה נעשה מעשה שהוא גם שגיאה חמורה וגם אוולת. הוא גם עומד בניגוד לקו הנכון בו צריך לנקוט. לצערי אני רואה זאת כהמשך למעשים אחרים שהושתקו, כגון מעשה ואדי ערה. האחריות על מעשה זה היתה חמורה מאד, אם כי לא היה לה הד פוליטי. לא למדו את הלקח מאותו מעשה (ועדת חוץ ובטחון, 1953, עמ' 13).

את הענין על ידי פרסום קומוניקט שעמד בניגוד מוחלט למצב העובדתי והאמיתי; [...] על-ידי הפעלה שרירותית של הצנזורה, כדי למנוע על-ידי כך מהעיתונות את האפשרות לפרסם אמת [...] [ועל ידי] נסיון להגביל את חופש התנועה של חברי הכנסת [ממפ"ם] רוסתום בסתוני ומרדכי בנטוב [...] ניסו לשלול מהם את האפשרות להביע את תנחומיהם למשפחות ההרוגים [...] היריות לא כונו לרגלי האנשים, כפי שהיתה חובה לעשות אף אילו היו מסתננים, והראיה לכך שנהרגו שני אנשים. ההוראות אומרות שלא לירות בילדים [...] והוכחה לכך שילדים בין הנפגעים [...] כנראה [...] האזרח הערבי במדינתנו הוא אזרח ממדרגה שניה [...] זוהי הריגה בכוונה תחילה [מעשה הקרוי 'רצח' [...] אנו רוצים בהעמדת האנשים בפני משפט כדי להסיר את הכתם מן הצבא. אם שר־הבטחון אינו יכול לקבל תביעה זו [...] הרי אנו נאלצים להטיל עליו אחריות פארלאמנטארית [...] ומציעים להביע א־אמון (הישיבה המאה־עשרים־ותשע, 1952, עמ' 3205–3206).

ייתכן, אם כי אין לנו ראיות חותכות לכך, שהתבטאויותיו הקשות של חבר הכנסת רובין כלפי מערכת הביטחון וצה"ל נובעות גם מן העימות שהיה לו עם מפא"י חודשים ספורים קודם לכן. זאת על רקע התנגדות קשה בסיעת מפא"י לקבלת תביעתה של מפ"ם שהוא יהיה נציגה של מפ"ם בנשיאות הכנסת. ראשי מפא"י התנגדו לכך בשל התבטאויות של חבר הכנסת רובין שנראו להם חריגות, ובשל העובדה שנסע לביקור במזרח ברלין בניגוד מפורש להוראות החוק בישראל (סיעת מפא"י, 1952).

הכנסת דחתה את הצעת אי־האמון ב־52 קולות של מפלגות הקואליציה וסיעת חירות. בעד ההצעה הצביעו 14 חברי סיעות מפ"ם ומק"י. 27 חברי כנסת נמנעו. חבר הכנסת יוחנן באדר מסיעת חירות קבל על כך שמפ"ם הכריחה את מפלגתו להצביע עם בן־גוריון: "אין לקבל הצעה האומרת שיש להעמיד לדין את הצבא העושה הכל כדי להגן על גבולות המדינה והמקריב כל יום קרבנות". יו"ר הוועדה מאיר ארגוב ציין כי "איש לא כיסה על הדם [...] השומרים שלנו מהלכים בגבולות ואינם יכולים לדעת בקלות מה עלול לקרות. אולם בכל זאת אמרו להם שהם שגו. אינני מבין איך אחרי זה אפשר [...] לומר שדבר זה אינו מחנך. מספיק היה שראש הממשלה ושר־הבטחון גינה את העובדה הזאת וקבע

פרופ' זכי שלום הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומרצה בכיר במכללה האקדמית אשקלון. פרסם מחקרים רבים על היבטים שונים, היסטוריים ועכשוויים, של מדיניות הביטחון של ישראל, הסכסוך הערבי-ישראלי, מעורבות מעצמות-העל במזרח התיכון, מאבקה של ישראל נגד הטרור האסלאמי והאופציה הגרעינית של ישראל. פרופ' שלום הוא בעל תואר דוקטור (PhD) מבית הספר למשפט ולדיפלומטיה ע"ש פלטר באוניברסיטת טפטס (Tufts). בין ספריו הבולטים: **בין דימונה לווינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל, 1960-1968** (2004); **כאש בעצמותיו: דוד בן-גוריון ומאבקי על דמות המדינה, 1963-1967** (2004). בשנת 2007 זכה פרופ' שלום בפרס היוקרתי לזכרו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון על ספרו זה. zakis@inss.org.il

מקורות

אלתרמן, נ' (1953, 9 בינואר). לחש סוד. **דבר**, הטור השביעי, עמ' 2. <https://bit.ly/40lWrSj>
 בן-אהרן, י' (1977, 4 בדצמבר). ספר חדש: ה'אני מאמין' של קובה ריפתי. **דבר**, עמ' 15. <https://bit.ly/3HHCQcx>
 בן-גוריון, ד' (1952, 26 באוגוסט). מכתב של בן-גוריון אל יעקב ריפתי. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 בן-גוריון, ד' (1952, 4 בספטמבר). מכתב של בן-גוריון אל יגאל ידין. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 בן-גוריון, ד' (1952, 23 בנובמבר). מכתב של בן-גוריון אל ידין. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 בן-גוריון, ד' (1952, 4 בדצמבר). מכתב של בן-גוריון אל יגאל ידין. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 בן-גוריון, ד' (1952) מכתבים יוצאים – 1 בינואר 1952 עד 28 באוגוסט 1952. ג' 2/3339, ארכיון המדינה.
 בר-און, מ' (2017). **כשהצבא החליף מדי – פרקים בהתפתחות צה"ל בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות 1949-1953**. עמ' 272. יד יצחק בן-צבי.
 ברלי, א' (2020, 16 במאי). בלי הפחדות. **ישראל היום**. <https://bit.ly/3JQRbP>
 ברלי, א' (2023, 13 בפברואר). מה בן-גוריון חשב על הרפורמה של לוי? **ישראל היום**. <https://bit.ly/3k1yHs3>
 דורשים לחקור במקרה כפר ערה. (1952, 23 בספטמבר). **דבר**, עמ' 4. <https://bit.ly/3ljuGjb>
הישיבה המאה-ארבעים ואחת של הכנסת השניה. (1952, 24 בנובמבר). דברי הכנסת, עמ' 128-130. <https://bit.ly/3jBqYkv>
הישיבה המאה-עשרים ותשע של הכנסת השניה. (1952, 28 באוגוסט). דברי הכנסת. <https://bit.ly/3RHaALD>
הסתרת חומר ארכיוני מ-1948: המקרה של דו"ח ריפתי. (ל"ח). עקבות, המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני. <https://bit.ly/3XcvXWg>
 הערות שר הביטחון לדו"ח ועדת החקירה שהוקמה בעקבות האירוע **בכפר ערא** (1952, 4 באוגוסט). ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 השופט קיבל את הטענה שגילוי שמות הרוצחים הוא "סוד צבאי". (1953, 6 בינואר). **קול העם**, עמ' 4. <https://bit.ly/3I596rA>
 ועדת חוץ ובטחון. (1952, 1 ביולי). **פרוטוקול מס' 30**. ארכיון המדינה. <https://bit.ly/3juysWv>
 ועדת חוץ ובטחון. (1952, 29 ביולי). **פרוטוקול מס' 32**. ארכיון המדינה. <https://bit.ly/3I38eDP>

אירוע זה מעמיד את צה"ל ואת מי שעמד בראשו באותם ימים, הרמטכ"ל יגאל ידין, במצב מבין ומאוד לא מחמיא. קשה להבין מה הביא מפקד כה מנוסה, עתיר זכויות והכרעות אסטרטגיות שקולות לנקוט עמדה כה חריגה, המנוגדת בעליל למערכת הערכים שעל בסיסה קמו מדינת ישראל וצבא ההגנה לישראל.

גם דוד בן-גוריון יצא חבול מאירוע זה, "המותיר כתם בדברי ימיה של מדינת ישראל", כדברי אחד מראשי מפ"ם (ושיץ, 1952). מי שידע לנווט בתוך משברים חמורים ומורכבים הרבה יותר, התנהל באירוע זה בצורה שהשמיטה מידי את יכולת השליטה על ניהול האירוע. הוא אומנם השתמש במילים ביקורתיות מאוד על התנהלות הצבא באירוע, אולם ניכרה מצידי מגמה ברורה להכיל את האירוע ולהימנע ממיצוי הדין עם האשמים.

התנהגות זו עומדת בניגוד ברור לעמדותיו הנחוצות בסוגיות של מוסר לחימה בזמן מלחמת העצמאות ואחריה – בפרשיות קיביה וכפר קאסם. ניתן אולי להבין את עמדותיו בנסיבות של אותה תקופה, לרבות החשש ממשבר קשה עם הדרג הצבאי שיביא לפתיחת "תיבת פנדורה" – לחשיפת פרשיות קשות מתקופת מלחמת העצמאות. חשיפה כזו, כך סבר קרוב לוודאי בן-גוריון, עלולה הייתה לערער את היציבות הפוליטית במדינה ואת מעמדה של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית בכלל, ובדעת הקהל המערבית בפרט. כל זאת בשעה שאיומים קיומיים מרחפים מעל מדינת ישראל.

התנהלות האירוע מציבה ציון לשבח לדמוקרטיה הישראלית עולת הימים. זה לא מכבר יצאה מדינת ישראל חבולה ומוכה מעימות מלחמתי רווי דמים עם מדינות ערב. בשנים שלאחר מכן נמשך עימות זה ברמות משתנות של אינטנסיביות. במדינות רבות ובנסיבות כאלה, אישי ציבור רבים נטו להימנע, ולכל הפחות להצניע, ביקורת על כוחות הביטחון ועל הלוחמים, במקרים שבהם נפגעו אזרחים המזוהים כמקורבים למדינות אויב. כאן ראינו ביקורת נוקבת של חברי כנסת ואישי ציבור, הן על הדרג המדיני-ביטחוני והן על הדרג הצבאי.

*

המחבר מבקש להודות למתמחים שסייעו בעדו באיסוף מקורות: עמית עולמי, שי שובל, מיכל בקשי, שמעון פרץ, דניאל ברסלב. כמו כן נתונה תודתי ליפים מגריל מספריית מכון בן-גוריון לחקר ישראל, ליונת רוטביין מרלא ולדודו אמיתי מארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

נדבה, י' (1950, 19 בספטמבר). המיעוט הערבי בישראל פרק ג' – חלום ערביי המשולש הישראלי – לבקר ביפו. **מעריב**, עמ' 2.
<https://bit.ly/3HDNWzq>

נדחתה ההצעה להביע אי-אמון לשר-הבטחון בפרשת ואדי-ערה.
<https://bit.ly/3XfGQXD>. **הארץ**. (25 בנובמבר).
 סבא של יריב. (13, 1953 במארס). על הקומוניסטים והציונות של "השומר הצעיר". **דבר**, עמ' 2.
<https://bit.ly/40QGNod>

סופר 'למרחב' (15, 1967 בדצמבר). מפ"ם מסתייגת מי. ריפתין, יערי, חזן ובנטוב תקפו דעותיו. **למרחב**, עמ' 2.
<https://bit.ly/3jH7tqB>

סופרנו בכנסת. (6, 1951 בנובמבר). ראש הממשלה תוקף בחריפות את דובר מפ"ם בכנסת, עמ' 1. **שערים**.
<https://bit.ly/3YBKRa2>

סיעת מפא"י. (3, 1952 ביוני). סיעת מפא"י בכנסת, תיק 2-11-1952-24. ארכיון תנועת העבודה, בית ברל.

פינקלשטיין, מ' (2011). **הטור השביעי וטוהר הנשק – נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט**, עמ' 1, 79-84. הקיבוץ המאוחד.

פנקס לחייל עם השיר "על זאת" (21, 1948 בנובמבר). הספרייה הלאומית. https://web.nli.org.il/sites/nli/hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?docid=NNL03_EDUSP3993&presentorid=NLI_EDU

פרשת כפר ערה בבית המשפט. (28, 1952 באוקטובר). **הארץ**, עמ' 4.
<https://bit.ly/3RHe2pA>

ריפתין, י' (1978). **במשמרת**. ספריית פועלים.

שחורי, ש' (4, 1952 באפריל). בשבילי ההברחה במשולש. **דבר**, עמ' 2.
<https://bit.ly/3RHTnIk>

שפיגל, י' (2022). הצועד מול הזרם: יעקב ריפתין – ביוגרפיה. יד יערי. תביעה לעריכת משפט לאשמים ברצח בכפר ערה. (23, 1952 בספטמבר). **קול העם**, עמ' 4.
<https://bit.ly/40z0iBD>

ועדת חוץ ובטחון. (5 באוגוסט). **פרוטוקול מס' 34**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3JRFhw5>

ועדת חוץ ובטחון. (12 באוגוסט). **פרוטוקול מס' 35**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3x0rHyL>

ועדת חוץ ובטחון. (28 באוקטובר). **פרוטוקול**. ארכיון המדינה. ושייך, י' (2, 1952 בספטמבר). הודיה וטשטוש. **על המשמר**.
<https://bit.ly/3RMAM7Y>

חלמיש, א', (2013). **מאיר יערי – האדמו"ר ממרחביה – שנות המדינה**. עם עובד.

ישיבת הממשלה. (16 בדצמבר). **פרוטוקול ישיבת הממשלה יג/שיב**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3leDqXH>

ישיבת הממשלה. (29 באוגוסט). **פרוטוקול ישיבת הממשלה מה/שיב**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3YRnFES>

ישיבת הממשלה. (3 ביולי). **פרוטוקול ישיבת הממשלה מו/שיב**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3EalPqF>

ישיבת הממשלה. (3 בדצמבר). **פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיג**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3JZm4Z4>

ישיבת הממשלה. (24 במאי). **פרוטוקול ישיבת הממשלה מט/שיג**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3YrAZQ8>

ישיבת הממשלה. (29 בנובמבר). **פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיד**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3HMuU5d>

ישיבת מנהלת העם. (12 במאי, בוקר). **פרוטוקול**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/40HCCLp>

לורד, א' (24, 2016 במאי). **היסטוריה של חתרנות – השמאל הקיצוני וצמרת צה"ל**. מידה.
<https://bit.ly/3XvGxYH>

מרחב, ד' (21, 2011 בדצמבר). **קראו לו קובה. קובה ריפתין/אמנון לורד**. הבלוג של דוד מרחב.
<https://bit.ly/3XeUrhK>